

Araştırma Makalesi / Research Article DOI: 10.33207/trkede.931867

HOPKINSON RESSAMI ÜZERİNE YENİ BİR DEĞERLENDİRME

A New Evaluation on Hopkinson Painter

S. Melike ZEREN HASDAĞLI*

ÖZ: Arkaik ve Klasik Dönem İonia resim sanatı açısından önemli çalışma alanlarından biri Klazomenai Lahitleridir. Bu lahitler Klazomenai’da şimdiye dek olan bilgilerimize göre M.ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlarlar ve Klasik Dönem içlerine kadar varlıklarını korurlar. Bu lahitleri boyayan ressamın stilleri ve kronolojisi üzerine olan tartışmalar uzun zamandır devam etmektedir. M.ö. 5. yüzyılda eser vermiş en karakteristik lahit ressamlarından biri ise R.M. Cook tarafından tespit edilmiş olan Hopkinson Ressamı’dır. Bu ressama ait yeni buluntular kazılar devam ettikçe açığa çıkmayı sürdürmektedir. Bu çalışmada yeni verilerin de dâhil edilmesiyle ressamın stili ve kronolojisi bir bütün olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lahit, Pişmiş toprak, Hopkinson Ressamı, Klazomenai

ABSTRACT: The *Clazomenian Sarcophagi* is one of the important field of study regarding the Ionian pictorial art during the Archaic and Classical periods. These sarcophagi made their appearances in Clazomenae in the third quarter of the 7th century B.C. and preserved their existence well into the Classical period. The discussions on styles and chronology of painters who decorated them are still ongoing. One of the most authentic sarcophagus painter who produced in the 5th century B.C. is Hopkinson Painter the individual who was defined by R.M. Cook. More sarcophagi have been unearthed elsewhere by the agency of recent excavations. With the help of newly discovered finds, this study aims to make an evaluation about style and chronology of the painter as a whole.

Keywords: Sarcophagus, Terracotta, Hopkinson Painter, Clazomenae

* Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Edirne, melikezeren@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6486-843X. **H.a** lahdini yakından görebilme, üzerinde çizim ve inceleme yapma olanağını bana sağlayan Büyük Britanya Müzesi yetkililerine şükranlarımı sunarım. Ainos kazısından ele geçen lahit parçaları üzerinde çalışabilme fırsatını sunan ve bu yayında kullanmama izin veren Prof. Dr. Sait BAŞARAN ve Dr. Gülnur KURAP’a; Teos Kazievi deposunda korunmakta olan **H.8** lahdini incelememe, fotoğraflarını ve çizimini bu çalışmada kullanmama izin veren Prof. Dr. Musa KADIOĞLU’na içtenlikle teşekkür ederim. Bu makaledeki tarihler aksi bir ibare olmadıkça milattan öncedir. Kullanılan ve özel olarak kaynak belirtilmeyen resim ve fotoğraflar yazara aittir.

Geliş Tarihi / Received: 03.05.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 20.05.2021

Yayın Tarihi / Published: 27.01.2022

Giriş

Klazomenai Lahitleri ilk kez açığa çıktıkları zamandan beri çok sayıda araştırmacının ilgisini çekmiştir. Bu yüzden kronolojik, stilistik ve ikonografik değerlendirmeleri üzerine zengin bir literatür oluşmuştur (Cook 1981: 155-159). Klazomenai Lahitleri konusundaki en kapsamlı çalışma Robert Manuel Cook tarafından 1981 yılında yayınlanan *Clazomenian Sarcophagi* isimli monografidir. Çok sayıda lahdi bir araya toplayıp onları sınıflayan R.M. Cook, figürlü Klazomenai lahitlerini bezeyen beş ressam saptamıştır (Cook 1981: 8-15, 61-64). Bu ressamların çalışmalarının haricindeki figürlü lahitleri ise iki kronolojik (Cook 1981: 24-31, 64-70) ve iki stilistik grup (Cook 1981: 17-24, 31-61) altında değerlendirmiştir. Ayrıca sadece ornament bezemeli lahitleri de figürlülerden ayırarak “*Monastrakia*” adlı bir başka grup oluşturmuştur. Daha sonraki yıllarda da Klazomenai lahitleri üzerine çok sayıda çalışma yapılmaya devam etmiştir. Yeni çalışmalar da R.M. Cook’un atmış olduğu temeller üzerine inşa edilmiş olup çoğunlukla Klazomenai Kazıları’ndan elde edilen buluntular ve tarihlendirme kriterleri zemininde yükselmiştir. Bu çalışmalarda yeni kronolojik sonuçlara ulaşılmış, yeni ressamlar tespit edilmiş ya da R.M. Cook’un saptadığı ressamların yeni lahitleri literatüre eklenmiştir.¹

Klazomenai Kazıları’nın sağladığı yeni veriler sayesinde artık pişmiş toprak lahit gömü geleneğinin en geç olarak 7. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı bilinmektedir (Hürmüzlü 2010: 90-100, 109-111). Bu öncü evreyi izleyen süreçte, bilindiği kadarıyla 6. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise bezeme şeması ile kanonik Klazomenai Lahitleri olarak tanımlanabilecek örnekler ortaya çıkar. Kanonik Klazomenai Lahitleri’nin **Erken Evresi**’ni Borelli, Dennis ve Hanover Ressamları’nın lahitleri ile karakterize edilen ve 6. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen aşama

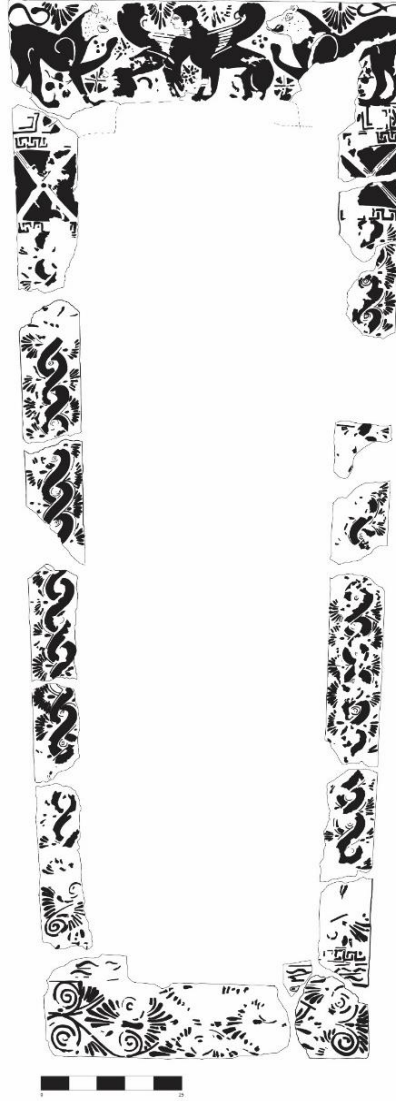
¹ F. Yılmaz tarafından Dennis Ressamı’na ait olduğu saptanmış üç yeni lahit repertuara kazandırılmış (Yılmaz 2000: 14-32); B. Hürmüzlü’nün doktora çalışmasında Borelli Ressamı’na atfedilen bir yeni lahdin daha varlığı anlaşılmış (Hürmüzlü 2003: 416); B. Müderrisoğlu tarafından Hanover Ressamı’na ait bir yeni lahit tanıtılmış ve Klazomenai’den ele geçmiş bir başka yeni lahit ile Stockholm 1671 envanter numaralı lahitlerin aynı elden çıktığı belirtilerek yeni lahit ressamı repertuara eklenmiştir (Müderrisoğlu 2001: 28-37, 49-56). Ayrıca Munich 7539 envanter numaralı lahdi bezeyen ustanın aynı zamanda Klazomenai’deki Oryantalizan stildeki seramikleri de bezediği belirlenmiştir (bk. Aytaçlar 2005: 186-187; Tarakçı 2015: 178-179). İkinci bir lahdi bilinmemesine rağmen ressam olarak adlandırılabilmiştir (Münih F3 Ressamı: Zeren-Hasdağlı 2014: 52). Daha sonra F. Yılmaz tarafından, Efes Müzesi’nde korunmakta olan bir lahit parçası (H.9) Hopkinson Ressamı’nın stili ile ilişkilendirilmiştir (Yılmaz 2005: 375-376).

oluşturmaktadır. Lahitlerin kabaca 530-510/500 arasına verilebilecek olan **Orta Evresi**'nde ise oryantizan gelenekten kopuş, siyah figür tekniğinin yaygınlaşması ve kırmızı figür etkilerinin sınırlı miktarda da olsa ortaya çıkmaya başlaması gibi yenilikler izler. Kanonik Klazomenai Lahitleri'nin son aşamasını R.M. Cook tarafından "*Albertinum Grubu*" olarak tanımlanan ve 500-470 arasına tarihlenen en geniş grup oluşturur. Aslında R.M. Cook'un "*Albertinum Grubu*" altında topladığı geniş lahit kümesi belirli bir atölyenin ürünleri olmaktan ziyade 6. yüzyılın son çeyreği ve 5. yüzyılın erken yıllarında üretilmiş tüm kanonik Klazomenai Lahitleri'ni kapsamaktadır. Bu açıdan ele alınırsa söz konusu lahitler bir ressamın veya bir atölyenin ürünleri olarak değil dönemlerinin hâkim bezeme anlayışı altında ancak farklı ressamlarca üretilmiş lahitler olarak algılanabilir. Bu süreç **Geç Evre** Lahitleri olarak adlandırılmıştır ve içerisinde Klazomenai ile Smyrna'dan gelen yeni lahitleri de içeren geniş bir buluntu grubu vardır. Bu evrede çalışan İskele, Birgi, Özbek, Ovacık ve Kalabak Ressamları olarak adlandırılan en az beş yeni ressam saptanmış, R.M. Cook'un listesine eklenmiştir (Zeren-Hasdağlı 2014: 70-72, 145-155, 254-350; Zeren-Hasdağlı 2018: 378-379, 387).

R.M. Cook'un Hopkinson Ressamı

R.M. Cook lahitler hakkında yaptığı çalışmalarda Rodos'ta ele geçmiş bezemeli lahitlerin birbirleri ile aynı stili yansıttığını fark etmiş ve diğer yerlerden ele geçmiş bazı lahitleri de bir araya getirerek tamamını "*Hopkinson Ressamı*" olarak adlandırdığı bir ressama atfetmiştir (Cook 1936: 58-61, no. 1-5, 8; pl. I-II, IV; Cook 1981: 61-64). Hopkinson Ressamı'na atfedilen lahitlerin hepsi (Cook 1936: 58-61, no. 1-5, 8; pl. I-II, IV, Byvanck 1948: 100; Cook 1981: 61-64; H.a: Pl. 98, H.1: Pls. 93. 5-6, 94; H.2: Pls.93. 1,99; H.3: Pls. 93.3-4, 95; H.4: Pl. 96; H.5: Pls. 93.2, 97, Fig.60. 5; H.7: Fig. 44; H.6; C1Rh 3: 269, figs. 256-258) trapezoidal biçimli ve iç köşe çıkıntıları barındıran Klazomenai tipi lahitlerdir. Tamamı Klazomenai lahitlerinin başlangıcından itibaren uygulanan ve İonia Oryantalizan seramiklerinin lahitler üzerindeki bir yansıması olan rezerve hayvan tekniğinde bezenmiştir. Derlenen sekiz adet lahdin yedi tanesi figürlü, bir tanesi bütünüyle bitkisel bezemelidir. Figürlü lahitlerin dördünün baş kısmı figürlü sahnelerle ayrılmışken ayak kısmı ise bitkisel motiflerle süslenmiştir. Sadece iki tanesinde hem baş hem ayak bölümü ikili ve üçlü hayvan mücadelesi ve sphenks figürleri barındırır. Panel başları, panellerdeki içi dolu üçgen çeşitlemeleri, yatay veya dikey şevron sıraları Hopkinson Ressamı'na atfedilen lahitlerde sıklıkla görülür. Lahitlerdeki dalgalı çizgilerin ve yatay palmet sıralarının genel karakteri birbirine

yakındır. Ayrıca **H.2** ve **H.3** lahitlerindeki panel başlarının kareye benzer çene yapısı, boyun tendonları ile **H.4** ve **H.5** lahitlerindeki sakallı hoplit başları, yine aynı lahitlerdeki panterler stil açısından birbirlerine benzer. **H.2** ve **H.4** lahitlerindeki aynı tip kapalı ağızlı aslan figürleri, **H.a** (Şekil 1) ile **H.7**'nin palmet sıraları arasındaki benzerlik onları birbirine bağlar.

Şekil 1: H.a Lahdi

H.a lahdinin sphenks figürünün kare çenesi ve panellerdeki saltir motifi ressamın stili ile ilişkilendirilmiştir. **H.6**'nın stil değerlendirmesine uygun olmayan çizimine ve **H.7**'nin figürsüz olmasına rağmen R.M. Cook onların da büyük olasılıkla diğerleriyle aynı elden çıktığını düşünmüştür. **H.1**'in panel başları, **H.4** lahdinin panterleriyle benzer yapıda aslana sahip olması, koyu bantlar ve yatay palmetler yine ressamın karakterini gösterir (Cook 1981: 63). R.M. Cook'a göre Hopkinson Ressamı'nın kökeni onun "Albertinum" olarak adlandırdığı stil grubunda aranmalıdır. Ressamın eserlerinde grubun lahitleri ile ciddi yakınlıklar vardır ve kariyeri "Albertinum Grubu" standartlarının bozulma sürecinde başlar. Hopkinson Ressamı'nın kariyerini stilistik karşılaştırmalar yoluyla ve Rodos'tan açığa çıkan bir lahdin içinden gelen Attika kırmızı figürlü lekythosunun da yardımıyla 470-450 arasına yerleştirir (Cook 1981: 64).

Yeni Figürlü Lahitler ile Hopkinson Ressamı

Son yıllarda Batı Anadolu'da yapılan kazılarda ressamın stili ile yakınlık gösteren yeni buluntular ile karşılaşmıştır. Teos, Ephesos ve Ainos'tan gelen bu yeni lahitler bu bölümde ressamın lahitleri ile birlikte değerlendirilmiş olup bir karışıklığa yol açmamak için R.M. Cook'un Hopkinson Ressamı için oluşturduğu H Serisi'ne eklenerek numaralandırılmıştır.

H.8) Teos (Resim 1-2)

Ölçüleri: 148x52/48x22/20 cm.

Mezar Hediyesi:

Yayın: Foça 2018, 139-158, Fig. 16; Foça 2019, Mezar No: M-11, ekl 18-23, Kat. No. 18, Lev.VIII-IXa-b; Zeren Hasdağlı 2021, 363, Fig. 187.

Tanım: Lahit başucu kısmında ve tabanda küçük bir parçalar dışında neredeyse tüm olarak ele geçmiştir. Bezeme başucu ve yan kenarlarda iyi korunmasına rağmen ayakucu kısmına doğru bu korunma durumu bozulmuştur. Başucunda birbirine zıt bir şekilde yerleştirilmiş yelesiz aslan figürleri bulunur. İç köşe çıkıntılarında yatay bantlar ile ayrılmış dalgalı çizgi motifleri vardır. Üst panellerde genç başları vardır. Uzun yan kenarlarda saç örgüsü-içi dolu palmet motifi resmedilmiştir. Alt panellerde saltir motifi görülür. Ayakucu kısmı yatay palmet zinciri stilizasyonu (P.4), iç kenar ise "S" motifi sırası ile kaplıdır.

Resim 1: Teos Lahdi Detay. H.8. Teos Kazı Arşivi.

H.9) Ephesos lahit parçası (Şekil 3)

Ölçüleri: - x7x10 (pervaz genişliği) cm.

Yayın: Yılmaz 2005, 373, Fig.2.

Tanım: Üst panel ve iç köşe çıkıntısının bir kısmı korunmuştur. Üst köşe çıkıntısında yıldız-meander motifi altında kırık meander bantı görülür. Panel içinde dışa bakan genç başı yer alır. Başın çene kısmı eksiktir. İç kenarlarda "S" motifi sırası vardır.

Resim 2: Teos Lahdi. H.8. Teos Kazı Arşivi. Resim 3 ve 4: Ainos Lahdi. H.10

H.10) Ainos lahit parçaları (Resim 3-4)
Ölçüleri: -x16.1 (pervaz genişliği) cm.

Tanım: Aynı lahde ait iki uzun yan kenar parçaları korunmuştur. Üst iç köşe çıkıntısında yatay spiral motifin bir kısmı izlenir. Üst ve alt panellerin altına ve üzerine kalın bantlar yerleştirilmiştir. Üst panellerde biri genç (sol) diğeri ise sakallı erkek başları (sağ) resmedilmiştir. Uzun yan kenarlarda saç örgüsü palmet motifi vardır. Korunmuş tek alt panelde spiral palmet motifi vardır. Alt iç köşe çıkıntısında bant ile ayrılmış iki sıra yatay dalgalı çizgi motifinin bir kısmı korunmuştur. İç kenarlarda “S” motifi sırası vardır.

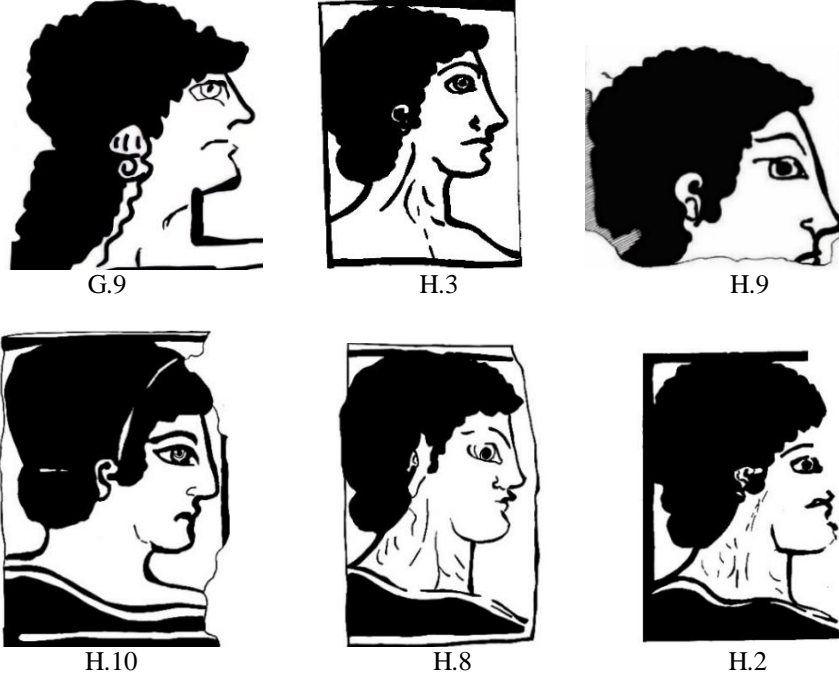

Şekil 2: Ainos Lahdi. Sağ Panel Biçimi. H.10

Hopkinson Ressamı'nın Figür Çizim Öğeleri

Yeni buluntular ile birlikte ressama atfedilen diğer lahitlerin stili ressam hakkındaki bilgilerin değişebileceğini düşündürmüştür. Örneğin H.2-7 no.lu lahitlerde üç farklı *panel başı* tipi dikkati çeker. Bunların ilki köşeli hatlara sahip H.2 ve H.3 lahitlerinin başlarıdır (Şekil 3). Kapalı göz pınarları, gözlere aralıklı yerleştirilmiş kaşların göz pınarlarına kanca biçiminde inmesi, kısa burun, sivri ve keskin dudak profili, çıkıntılı çene bu baş tipindeki diğer ortak özelliklerdir. Benzer baş ve yüz özellikleri Geç Evre lahitleri arasında yer alan G.9 lahidindeki sphenks figüründe ve ayrıca H.8-10 lahitlerinin panel başlarında da tekrarlanır. H.2, H.8 ve H.10 lahitlerindeki başların omuz stilizasyonu ve hatta omuz altının boyanması da

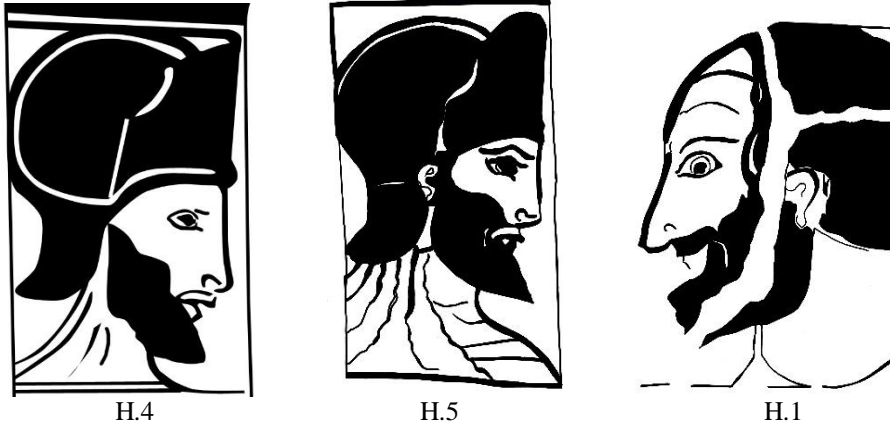
ortaktır; benzer omuz profili **H.3** başlarında da görülür. **H.10** lahdi sol panelindeki genç başının bakışlarındaki sakinlik, göz ve kaş stilizasyonu ile saç bandı detayı bir başka Geç Evre lahit ressamlarından Birgi Ressamı'nın da üzerinde çalıştığı (Zeren-Hasdağlı 2018: 380) **G.42** lahdindeki genç başlarıyla ayrıca yakındır (Cook 1981: Pl. 85.G.42). Ayrıca aynı lahdin panel başlarında izlenen boyalı alanlardaki rezerve detaylar **H.1** lahdinden uzak değildir. Bahsi geçen bu lahitlerde sol paneldeki başların daha yuvarlak hatlı, sağ paneldekilerin ise daha köşeli ve keskin hatlarla yapıldığı dikkati çeker. Yine bu lahitler arasındaki benzerlik panel başlarının boyunlarındaki tendon çizgilerinde de vurgulanır.

Şekil 3: G.9, H.3, H.2 lahitlerinin panel başları (Cook 1981, Pl.50, Pl.93.1,3), H.9 (Yılmaz 2005, Fig.2) fotoğraftan uyarlanmıştır.

İkinci tip *panel başı* ise **H.4** ve **H.5** lahitlerinde karşımıza çıkar (Şekil 4). Her iki lahitteki hoplit başlarının birbirleri ile olan yakınlığı açıktır. İnce ve küçük yüz, küçük ve neredeyse düz profil çizgisi olan burun ve alt-üst dudak ayrımının yansıtılması, açık göz pınarları, keskin kavisli kaş çizgisi ile diğer gruptaki figürlerden farklı ifadeler taşır. Boyun ve omuz çizgileri hoplitlerde son derece yüzeysel ve gerçekçi olmayan çizgilerle gösterilmiştir. Yarıda

kesilmiş aceleci çizgiler vardır. Kulak stilizasyonu her iki tipte de benzerdir. İkinci tip panel başının benzeri sadece **H.6** lahdinde görülebilir, ancak çizim stil tartışması için yeterli değildir. Asıl benzerlik Geç Evre lahitlerinden Özbek Ressamı'nın bir lahdindeki panel başı ile kurulabilir (Zeren-Hasdağlı 2014, Şek.58, Lev.77.G.73).

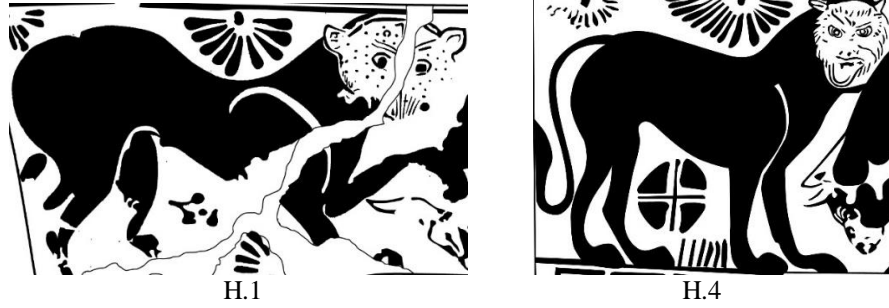
Şekil 4: H.4, H.5, H.1 lahitlerinin panel başları fotoğraftan (Cook 1981, Pl.96, Pl.97, Pl.93.6) uyarlanmıştır.

Üçüncü tip baş stili ise **H.1** lahdinde görülür. Başların alın kırışıklıklarının belirtilmesi burun yapısı, seyrek saçlı olmaları gibi özellikler Klazomenai lahitleri arasında hala eşsizdir (Şekil 4). Figürlerin burunlarının uzun ve kavisli çizgisi, gülümser dudakları ile küçük badem biçimli gözler her iki tipten farklılıklar taşır. Daha çok Etrüsk mezar resimlerindeki (Tomba de Maestro delle Olimpiadi: Moretti 1974: 66-68, no. 15. Tomba della Scimmia: Sprenger ve Bartoloni 1983, 36, no. 98) ve Attika seramiğindeki (Kleomelos Ressamı: J. Paul Getty Museum 83.AE.323; Beazley Arşivi 13362. Kleophrades Ressamı Yakınları: Metropolitan Museum 56.171.62; Beazley 1963 (ARV²): 193.2) bazı figürleri hatırlatır.

H serisi lahitlerin *panter* figürlerine bakıldığında da iki farklı tip ile karşılaşılır. İlki **H.4** ve **H.5** lahitlerinde görülür (Şekil 5). Kalın boyun, uzun bacaklar ve çıkıntılı bilek ile dirsek kemiği çiziminin yanı sıra hatalı yüz çizimleri de ortaktır. Lahitlerin sağındaki panterlerde birbirlerine benzer biçimde burun ağız ayrımları yapılamamış ve yüzler kısa kalmış, sol kenardaki panterlerde ise yuvarlak hatlı uzun burun çizgileri yapılmıştır. Bu açıdan Geç Evre lahit üreticilerinden Özbek Ressamı'nın panterleri (Zeren-Hasdağlı 2014: 309-310) ile benzerlik gösterir; ancak stil ondan farklıdır.

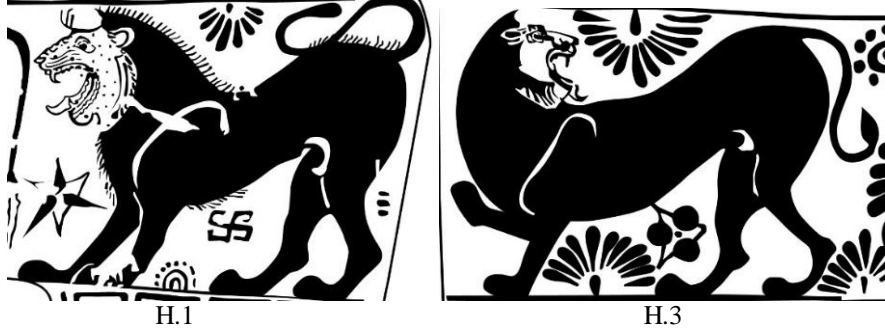
Bir diğer panter tipi ise **H.1** lahdinde bulunur (Şekil 5). Genel gövde özellikleri **H.4** ve **H.5** lahitlerinden farklılık gösterir. İri başlarda kısa burun çizimi ve kenarlardaki üç benek Geç Evre lahit ressamlarının çoğunluğunda olduğu gibidir. Göz çizimi yuvarlak hatlıdır ve iris çizgisi ihmal edilmiştir. Kaş ve burun kıvrımları bir düzen arz etmektedir ki **H.4** ve **H.5**'teki yozlaşmış stilden farklıdır.

H.6 lahdinde yer alan dört adet panter figürü lahdin korunma durumundan dolayı anlaşılammaktadır.

Şekil 5: H.1 ve H.4 lahitlerinin panter figürleri fotoğraftan (Cook 1981, Pl.94, Pl.96) uyarlanmıştır.

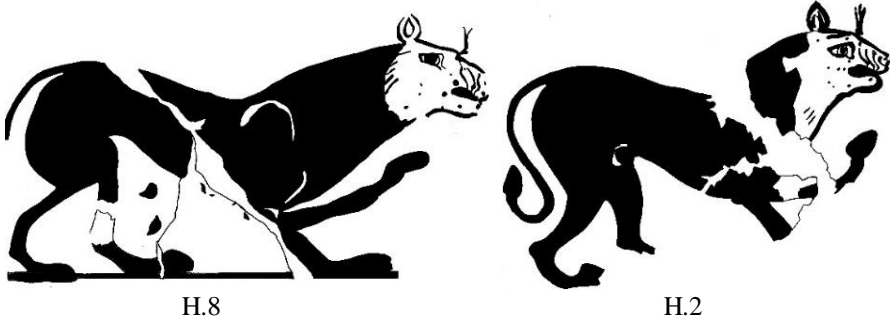
Açık ağızlı aslan figürleri ise sadece **H.1** ve **H.3** lahitlerinde karşımıza çıkar (Şekil 6). **H.3** lahdindeki aslan figürleri göz çizimleri itibariyle **H.1** aslanından farklı olmakla birlikte **H.4-5** lahitlerinin panterlerinden uzak değildir. Ancak detaylarda onlar da ayrılıklar taşır. Daha çok genel gövde proposiyonları ve yüz detayları Özbek Ressamı'nın figürleriyle stil yakınlığı gösterir (Zeren-Hasdağlı 2014: 302-305). **H.1** aslanının panter figüründe olduğu gibi Geç Evre lahitlerini hatırlatan tüy stilizasyonu, genel gövde oranları, iri başı, dakik yüz detayları, gövde içi rezerve detaylarındaki stil **H.3** lahdî aslanlarında tekrarlanmaz. **H.3** aslanının gövdesine oranla kısa ön bacakları, yozlaşmış stili, küçük yüzü ve kulak altı yelesindeki üslup farkı belirgindir.

Şekil 6: Resim.4: H.1 ve H.3 lahitlerinin aslan figürleri fotoğraftan (Cook 1981, Pl.94, Pl.95) uyarlanmıştır.

Yelesiz aslan, kapalı ağızlı aslan olarak da adlandırılan figür döneminin en sık tercih edilen kedigillerindendir. H serisi lahitlerde tüm tipler birbirine yakın olmakla birlikte aralarında bazı stil farkları görülür. Örneğin **H.2** ve **H.4** lahitlerinin ayakucunda benzer pozlarda resmedilmiş figürlerin stilleri birbirine oldukça yakındır (Şekil 7). Ancak daha kalın uçlu fırça ile çizilmiş olan **H.4** lahdinin figürlerinin yüz ve kulak çizimi detayları ile boyun profilleri arasında farklılıklar vardır. **H.4** lahdindeki kedigillerin iç detaylardaki baştan savma çizim **H.2** ve **H.8** yelesiz aslanları ile **H.3** aslanında izlenmez. Buna karşın **H.2** ve **H.8** parslarındaki yüz, kulak ve gövde detayları oldukça birbirine yakındır.

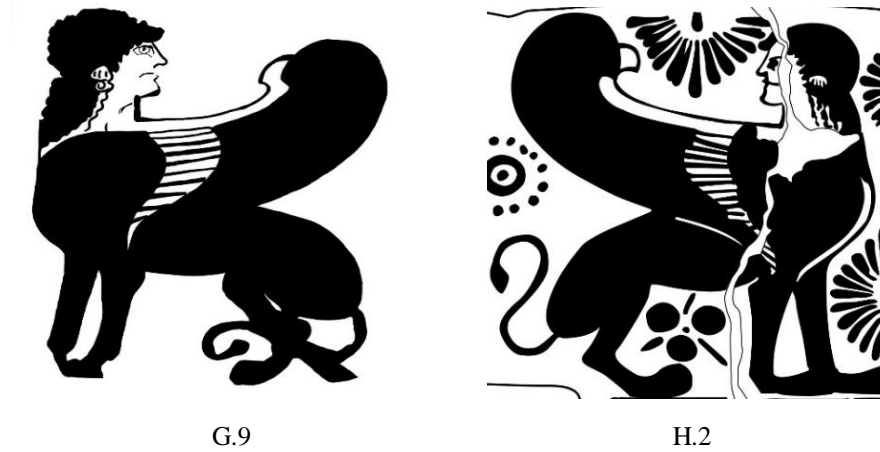
H.a lahdinin aynı figürü ise yüz ve özellikle de göz detayları bakımından diğerlerinden ayrılır. Hopkinson Ressamı'nın hayvan figürlerinde takip edilen iri göz bebekleri ile badem biçimli gözler, **H.a** lahdinin yelesiz aslanında izlenmez. Bu lahitte çift göz kapağı çizgisi vardır ancak göz bebekleri belirtilmemiştir. Yine kuyruk stilizasyonları ve rezerve detaylar da hem **H.2** ve **H.8** yelesiz aslanlarından hem de **H.4** figüründen ayrı yapıdadır.

Şekil 7: Resim.4: H.8, H.2 ve H.4 lahitlerinin yelesiz aslan figürleri fotoğraftan (Cook 1981, Pl.99, Pl.96) uyarlanmıştır.

Sphenks figürleri **H.2** ve **H.a** numaralı lahitlerde karşımıza çıkar (Şekil 8). **H.2** lahdinin *sphenks* figürleri, ince gövde küçük sağrı yapısı ile Geç Evre lahit ressamlarından Özbek Ressamı'nın *sphenks*leri ile benzerlik taşır (Zeren-Hasdağlı 2014: 312, Res. 110-113). Baş ve yüz özellikleriyle birinci tip panel başlarıyla ve dolayısıyla **G.9** lahdindeki *sphenks*lerle yakınlık gösterir (Cook 1981: 64 ve dipnot 141; Zeren Hasdağlı 2018: 385). **H.a** lahdinin ana sahnesinin merkezinde yer alan çift vücutlu *sphenks* figürü ise gövde yapısı itibarıyla **H.2**'den uzak değildir. Ancak özellikle baş ve çene konturu, uzun ve sivri burun **H.2** ve **G.9** lahitlerindeki *sphenks* figürlerin stilinden ayrılır. Uzun boyunda deri kıvrımı stilizasyonu paralellerini daha çok Geç Evre lahitlerinde bulur (Zeren-Hasdağlı 2014: 327, Res. 149, G.73; Cook 1981: Pl. 60.G.22, Pl. 61.G.27).

Şekil 8: G.9 ve H.2 lahitlerinin panter figürleri fotoğraftan (Cook 1981, Pl. 50, Pl.99) uyarlanmıştır.

H.1 ve H.4 lahitlerinde resmedilmiş *boğa* figürleri ise genel gövde ve baş yapısı itibarıyla farklılıklar gösterebilir (Şekil 9). H.4 lahdinin uzun bacaklı, kısa kulaklı, kalın boyunlu boğa çizimine karşın, H.1 boğasının kulak ve boynuzun ayrıca belirtildiği, küçük başlı, kısa bacaklı ve belirgin toynak çıkıntılarına sahip olduğu izlenir.

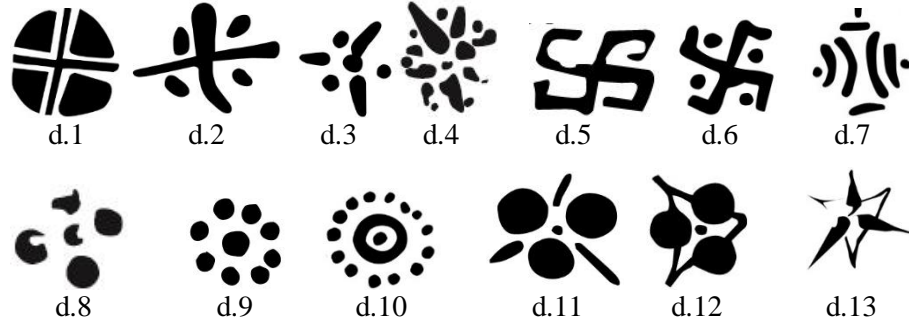
Şekil 9: H.1 ve H.4 lahitlerinin boğa figürleri fotoğraftan (Cook 1981, Pl.94, Pl.96) uyarlanmıştır.

Hopkinson Ressamı'nın Doldurma Motifleri ile Diğer Bezeme Öğeleri

Hopkinson Ressamı'nın üretimi olarak derlenmiş lahitlerdeki doldurma motifleri, diğer Klazomenai lahitlerindeki geleneksel rezerve teknikte uygulanmış motif çeşitlerini devam ettirir. Geç Evre lahitlerine göre motif tiplerindeki çeşitlilik bu zamanda üretilmiş lahit sayısına bağlı olarak daha azdır. Ancak bilinçli bir şekilde Geç Evre lahitlerini takip ettiği

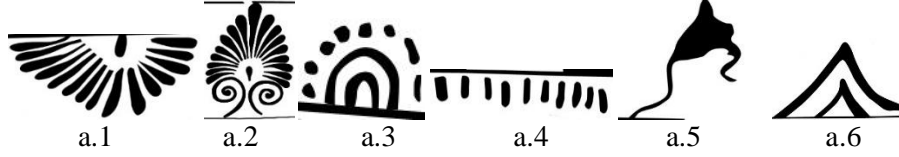
düşünülebilir. Bunlardan d.1 Orta Evre / “*Albertinum Grubu Öncülleri*” ve Geç Evre lahitlerinde karşılaştığımız bir motiftir ve az sayıdaki lahitte (**H.a** ve **H.4**) sık tekrarlanmıştır. d.3-4, 12-14 Geç Evre lahitlerinin yozlaşmış taklitleridir. d.5, d.8-10 standart Klazomenai lahitlerinin erken süreçlerinden itibaren sık kullanılan motiflerdir. Ancak d.6’daki noktalar basit bir yeniliktir. Benzer şekilde şevron lahitler arasında farklı çeşitleriyle yaygın bir kullanıma sahipken merkezi boş bırakılmış bir çeşit ise (d.7) yenidir (Şekil 11).

d.1 motifi **H.4-5** ve **H.a** lahdinde resmedilmiştir. d.13 sadece **H.1** lahdinde görülür ve d.12 farklı bir şekilde oldukça küçük noktalarıyla dikkat çeker. d.9-10 nokta rozetleri **G.9**, **H.2-3**, **H.6** lahitlerinde tercih edilmiş, **H.2-3** lahitlerinde d.11-12 gibi üç toplu motiflerin seçimi ve uygulamışlarında benzerlik dikkat çeker (Şekil 10).

Şekil 10: Doldurma Motifleri

Aski motifler, Geç Evre lahitlerinde olduğu gibi a.1 yoğun bir şekilde uygulanmıştır. Sadece **H.1** lahdinde görülen a.3 ve a.4 eski modanın bir yansımasıdır. Geç Evre lahitlerinde siyah figürlü sahnelerde görmeye alıştığımız a.5 ise iki lahitte rezerve teknikli sahnede uygulanmıştır (**H.4**, **H.5**). **H.4** ve **H.5** lahitlerinde gelişigüzel yerleştirilmiş iğne biçimli palmet yaprakları birbirleriyle bağlantılı ancak diğerlerinden farklı bir stili gösterir. **H.4** lahdinin ayakucunda yer alan askı palmet motifi **H.3** lahdinde tekrarlınsa da stilleri çok farklı durur (Şekil 11).

Şekil 11: Askı Motifleri

Bant motifleri arasındaki kalın siyah bant ile dalgalı çizgi, H serisi lahitlerde en sık bulunan motiflerdir (Cook 1981: 63). Üst iç köşe çıkıntılarında basit meander de oldukça sık görülür (Cook 1981: Fig.54.20). Geç Evre lahitlerinde çok kez resmedilmiş kırık meander motifi benzer biçimde yaygındır ve daha çok üst köşe çıkıntısının altında veya panel çevresinde görülür (örneğin Cook 1981: Fig. 54.16.H.1, H.4-5, H.7, H.a, H.9 ve H.11). **H.1** lahdinde (Cook 1981: Pl.93.5-6, 94.H.1) yatay şevron sıraları ile benzer yapıdaki iç içe geçmiş zikzak sıraları bant motifleri olarak karşımıza çıkar. Motifin bu şekilde kullanımı bazı Boiotia (Ure 1962: Pl. 113.19) ve Attika seramiklerinde (British Museum E 787; Beazley 1963 (ARV²): 870.89. CVA Vienna *KHM* 2, 20, Taf. 75. 1095, 779) karşılığını bulur. Şevron motifi ayrıca **H.3** no.lu lahitte uzun yan kenar süslemesi olarak da karşımıza çıkar. Mevcut bilgilerimize göre bu alanda şevron motifini tercih eden tek sanatçı Hopkinson Ressamı olduğu için G. Özbilen-Güngör Klazomenai'den ele geçmiş figürsüz bir lahit ile lahit parçasını ressamın kendisi ya da çevresinden biri tarafından bezenmiş olabileceğini önermiştir (Özbilen-Güngör 2016: 86, 97, 118, 129, Lev. 35, 45.Kat no. 71, Fig. 81, Tablo I.Tip IIIId). Motifin uzun yan kenarlardaki kullanımı Kyme'den ele geçmiş bir çocuk lahdinde de görülür (Özbilen-Güngör 2016: Lev.30, 42, Kat. no. 62, Fig. 77). Alt köşe çıkıntılarındaki ortada ince bantla ayrılmış yatay iki dalgalı çizgi motifi bezemesi korunmuş sekiz lahitte vardır. Bu yaygın motif, figürsüz Klazomenai lahitlerinde (Güngör 2006: 130-132; Özbilen-Güngör 2016: 73) ve onların öncüllerinde (Hürmüzlü 2004: Fig. 86.80/m.) en erken örneklerden itibaren yan duvarlar ya da baş ve ayakucu bölümleri gibi ana bezeme alanlarında kullanım görmüştür. Ancak motifin köşe çıkıntılarında taşınması Hopkinson Ressamı ile çağdaş bir süreçte olmalıdır (Cook 1981: 82). Dar bant motifleri ile ana bezeme alanını çerçeveleme ise oldukça azdır ve bu uygulama ile sadece **H.4-5** lahitlerinin (Cook 1981: Pl.96.H.4, Pl.93.2, Pl.97.H.5, Fig.60.5) başucu kısmında karşılaşılr.

Ana bezeme alanlarındaki motifler arasında en yaygın olanı panel bölümlerine uygulanan çapraz motifinin boşluklarına yerleştirilmiş içi dolu

üçgen (Saltır) süslemesidir. Motif daha erken tarihli örneklerde uzun kenarlarda (**B.2**), baş veya ayakucunda (**F.1**) veya iç köşe çıkıntılarında (**H.a**) meandere alternatif olarak yerleştirilmiştir (Cook 1981: 83; Güngör 2006: Fig. 38, 79-01). Ancak Hopkinson Ressamı'nda yaygın bir şekilde panel süslemesi olarak kullanılmıştır. Bazı örneklerde içteki diyagonal çizgi birden çok olur (Cook 1981, Pl. 98.H.a ve Pl. 101.J.9; Güngör 2006: Fig. 42, 80-429).

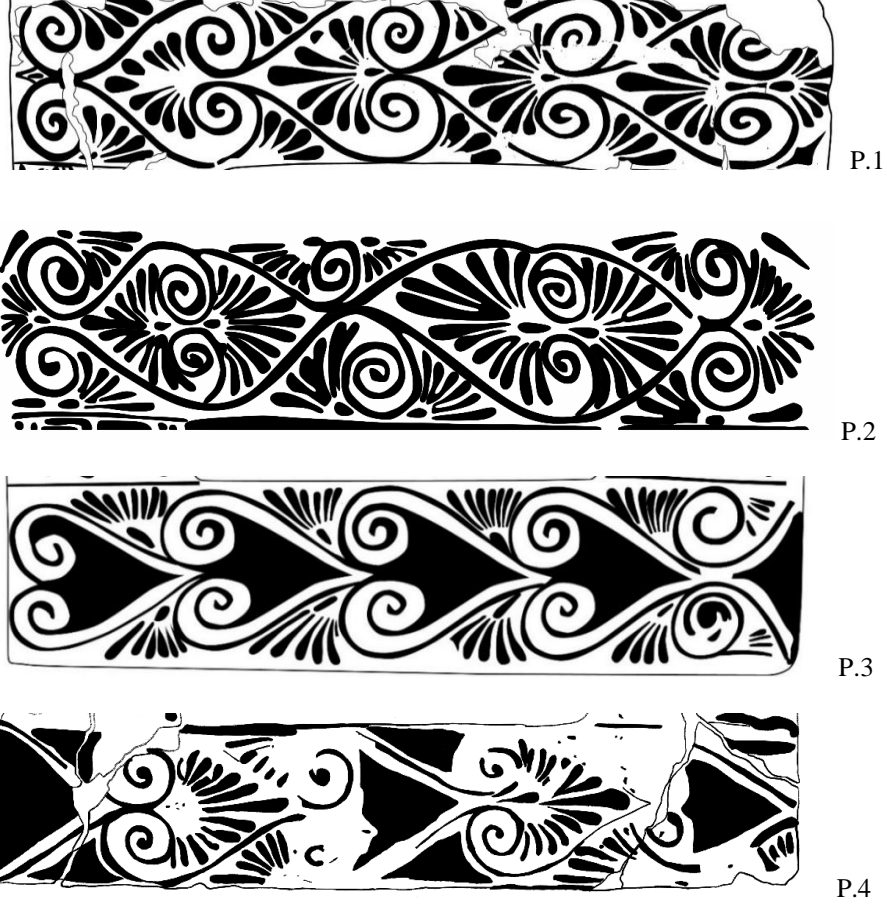
H.1 lahdinin panelinde yer alan yıldız motifi Klazomenai lahitlerinde doldurma motifi, mobilya süslemeleri (G.75) ve meander motifine alternatif olarak karşımıza çıkar. **H.5** lahdinin başucunda soyut bitkisel bezemenin merkezinde görülür. Bu motifin Geç Evre lahitleri ile birlikte palmet yapraklarıyla kombine edilmiş tipi paneller içinde de yer alır (G. 47, G.49, G.60). Ancak bu kompleks versiyon 5. yüzyıl ve sonrasına tarihlenmiş örneklerde daha sade bir hal almış gibi görünmektedir (Cook 1981: Pl. 104.4.J.11, Pl. 105.J. 13; Özbilen-Güngör 2016: Lev. 35, Fig. 66, Kat.No. 71). **H.5** lahdinde kontur tekniğinde uygulanması "*Albertinum Grubu Öncülleri*"nde solid yapraklara alternatif olarak yapılmış eşkenar dörtgen motifini hatırlatır (E.4). Motif, lahitlerdeki kullanımı itibariyle vazo resimlerindeki mobilya ve giysi süslemelerinde, kalkan armalarında (Cook 1981: 86; Zeren-Hasdağlı 2014: 178-179; Beazley 1963 (ARV²): 826.32); meanderli tipiyle seramiklerde, mimari terrakotalarda (Zeren-Hasdağlı 2014: 112-113), metal buluntularda (Cook 1981: 86) oldukça yaygın ve uzun süreli kullanıma sahiptir.

H.3 lahdi panellerinde palmet motifi tercih edilmiştir. Diğer Klazomenai lahitlerinde az sayıda tercih edilen motifin (Cook 1981, 92.E.3 ve G.44) panellerdeki görünümü Atina Akropolisi (Vlassopoulou ve Touloupa 1990: xxii. 37 (Env. 9577 (K152), (Env.10253 (K301)), Daskyleion (Bakır 1988: 80, fig. 8), Samos (Åkerström 1966: 97-98, Abb. 30-31) ve Lokri'deki (van Buren 1923: 91, Pl. III. fig. 10) bazı anthemion ve antefiks süslemeleriyle paralellik gösterir.

H.7, **H.a** ve **H.10** lahitlerinde panel bezemesi olarak tekli spiral-palmet motifi (Cook 1981: 93) yer alır ve motif bu tipiyle Geç Evre lahitleri arasında sadece bir lahdin (Cook 1981: 56, Fig. 41.G.52) merkez motifi olarak kullanılmıştır. Daha kompleks sarmal biçimleri erken Arkaik dönem lahitlerinden itibaren karşımıza çıkmakla birlikte 5. yüzyıl içlerine tarihli diğer lahitlerde panel içindeki tekli örnekleri yaygınlaşmış olmalıdır (Cook 1981: 65, Pl. 104.1.J 6; 66-67, Pl. 101.J 9). Bununla birlikte aynı motif yatay bir şekilde yine **H.10** lahdinde iç köşe çıkıntısında yer alır. Alandaki

kullanımı lahitler arasında yaygın olmasa da koyu zeminli ve daha basit bir versiyonu **J.10** lahдинin alt köşe çıkıntılarında bulunabilir (Cook 1981: Pl. 103). Motifin tekli kullanımı Orientalizan stil seramiklerinde (Melos: Papastamos 1970: Abb. 5.15. Klazomenai: Aytaçlar 2005: Çiz. 13-15, 19-22. Fsp. 1, 3-7,9, 18, 28-31. Larisa: Boehlau ve Schefold 1942: 21.10. Sardis: Greenewalt, Jr 1970: Pl. 5, no. 4. Aiolis: Kerschner 2006: Fig. 7) oldukça erken tarihlerden itibaren doldurma motifi olarak karşımıza çıkar ki benzer bir kullanım Klazomenai'den geç 6. yüzyıla tarihli bir lahitte de gözlenir (Zeren-Hasdağlı 2014: Şek. 10. E.12, Lev. 147.M.11). Çağdaşı Attika vazolarında ise daha çok saplı ve yapraklı versiyonlarıyla görülür (CVA *Germany* 5: 19-20, Taf. 9.2. Moore 1997: Pl. 109. 1144. Beazley 1963 (ARV²): 1220.2. Johnson 1938: 360, Fig. 37B). Ancak lahitlerde panel içinde ana motif olarak kullanımı Arkaik (Myrina: Ateşlier 2018: 102, Fig.2) ve Klasik Dönem (Metapontum: Mertens 2006: 296, Abb.532. Atina Akropolisi: Vlassopoulou ve Touloupa 1990: xxv. 49 (K447), xxvi. 50 (K448). Korinth: Thallon-Hill ve King 1929: 32, 82, fig. 35, S171. Williams II 2006: 154-155, Fig. II.11.RT31. Kos: Ohnesorg 2005: 16-17, Taf. 4.29-30) mimari süslemelerindeki spiral palmet motifi ile daha yakın benzerlikler gösterir.

Şimdiye dek ele geçen lahitlerden görüldüğü kadarıyla Orta Evre sürecinde lahit repertuarına girmiş yatık kapalı palmet zinciri motifi (Şekil 12), R.M. Cook'un Hopkinson Ressamı'na atfettiği lahitlerin ana alanlarında karşılaşılan bezeme unsurudur. Dört farklı çeşidiyle karşımıza çıkan motiflerden çift palmet zinciri olan P.2, daha erken tarihli Klazomenai lahitlerinde de vardır. Ancak burada palmet yapraklarının tek bir volüt kökten çıkması ve yozlaşmış stili onlardan farklıdır (Zeren-Hasdağlı 2014: 116-117, Lev. 151.C. 30). P.1 ve P.2 İonia (P.1: Walter-Karydi 1973: Taf. 11.107, Taf. 84.613, Taf. 87.636, Taf. 89.683; Taf. 61.498. Cook 1933/34: 39-42, Pl. 17.g) ve Attika vazo resim sanatında (P.2: Eukharides Ressamı: Brussels Musées Royaux A 721; Beazley 1963 (ARV²): 226.5. Niobid Ressamı: Boston Museum of Fine Arts 1972.850 (<https://collections.mfa.org/objects/153663>. 14.12.2021). Museo Archeologico Nazionale di Ferrara 2891 (T.313); Beazley 1963 (ARV²): 602.24. Museo Archeologico Nazionale di Ferrara T11CVP; Beazley 1963 (ARV²): 600.14. Dutuit Ressamı: British Museum E 511; Beazley 1963 (ARV²): 307.09. Woolly Satyrs Ressamı: Metropolitan Museum 07.286.84 (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247964>. 14.02.2021);

Şekil 12: H.1 (P.1), H.7 (P.2), H.5 (P.3) yatık kapalı palmet zincirleri fotoğraftan (Cook 1981, Pl. 94, Fig. 44, Pl.97) uyarlanmıştır.

Beazley 1963 (ARV²): 613.1. Villa Giulia Ressamı: CVA *Germany* 46: 30-32, no. HA 126, Taf. 22.2; Beazley 1963 (ARV²): 621.36. Parisli Kentauromakhia Ressamı: CVA *Germany* 20: 25, Taf. 229.4-5, Taf. 230.2-4. Motif için ayrıca bk. Özbilen-Güngör 2016: 119-120) benzer şekilde tasvir edilmiştir. Aynı çeşitler ayrıca mimari süsleme unsurları arasında da görülebilir (Koranza: Akkurnaz 2015: 56-57, 70, res. 17. Metapontum Tağnağı: Mertens 1979: 109-110, Taf. 20.4. Atina Akropolisi: Vlassopoulou ve Touloupa 1990: xxiv-xxv, no.46). P.3 çeşidi daha nadir karşılaşılan bir bezeme ögesi olmakla birlikte Aigina (Ohnesorg 2005: 171, Taf. 31. 77, 1-3) ve Epidauros'ta (Ohnesorg 2005: 172, Taf. 77.1-3, Abb. 89-90) bulunan bazı

altarların üst yapılarındaki süsleme detayları ile dolaylı da olsa bir bağlantı kurmak mümkündür. P.4 motifi ise P.1'in bir başka türüdür. Bir yatık palmet ve bir içi dolu üçgen alternatif olarak yerleştirilmiştir. Palmet zincirinin dışında kalan kısımlar da alternatif olarak yerleştirilmiş aynı motiflerle doldurulmuştur.

H.7 ve **J.9** lahitlerinin ayakucu kısmında yeralan dikey sıralı zigzaglar (Cook 1981: 82. Motif “*horizontal zigzags*” olarak adlandırılmıştır), çoklu dalgalı çizgi olarak da tanımlanabilir. Yan kenarlarda tekli ya da ikili dalgalı çizgi örnekleri daha yaygın bir kullanım gösterirken çoklu dalgalı çizgiler ele geçen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla sınırlıdır. Bu motif mermer taklidi Lydia seramiklerine benzediği gibi (Greenewalt 2010: 112, Fig. 13) Larisa (Boehlau ve Schefold 1942: Taf. 31.4, Taf. 34.7) ve de Klazomenai'deki bazı Orientalizan seramiklerden de bilinir (Aytaçlar 2005: Lev. 184. K.932; Lev. 185. K.941). Daha yakın tarihli benzerleri ise **H.1** lahdi alt iç köşe çıkıntılarında ve bazı Euboia/Boiotia seramiklerinde bulunabilir (Ure 1927: 19, Pl. VII.130.1; 370; Ure 1962: Pl.113).

Yukarıdaki değerlendirmenin gösterdiği üzere **H.2** ve **H.3** lahitleri panel başları ve kedigillerinin stili bakımından birbirlerine benzerdir. Motiflerdeki teknik detaylar ile stilleri de yine iki lahdi bir araya getirmektedir. Bu iki lahitte karşımıza çıkan stilin yakın bir benzerini Hopkinson ve Özbek Ressamlarının işbirliği yaparak bezemiş olabileceği **G.9** (Cook 1981: 64 ve dipnot 141; Zeren Hasdağlı 2018: 385) lahdinin alt panellerinde bulmak mümkündür. Teos Nekropolü'nden ele geçmiş olan **H.8** lahdinin de birinci tipteki panel başlarını yansıtan **H.2-3** lahitleriyle yakın benzerlikler taşıdığı gözlenmiştir. Aynı yakınlık Ephesos'tan ele geçmiş olan **H.9** ve Ainos'tan ele geçmiş **H.10** lahit parçalarının panel başları ile de kurulur. Yine **H.8** lahdi kedigil stili ile **H.2-3** lahitlerinin kedigilleri ciddi paralellikler gösterir. **H.8** lahdi ayrıca motif seçimi ve özellikle de palmet yapraklarının yuvarlak hatlarıyla düzenli bir yelpaze gibi açılarak çizilmesi bakımından **H.2-3**, **H.10** lahitleriyle yakındır. **H.8** lahdinin yan kenarlarda saç örgüsü motifinin boğum yerlerine kapalı palmet yerleştirilmesi bazı Geç Evre lahitleriyle benzerlik gösterir (Cook 1981: Pl. 49.G.4, Pl. 70.G.16, Pl. 72.G.24; Zeren-Hasdağlı 2014: Şek. 57, Lev. 75-76. G.72). Ayakucundaki P.4 numaralı palmet zinciri çeşidi **H.4** lahdinden uzak değildir. **H.10** lahdi panel başlarının yanında ayrıca spiral motifinin seçimi ile **H.7** lahdi ile yakındır. Bu değerlendirmeler yoluyla **H.8** (Foça 2019: 47-48, 152) ve **H.10** lahitlerinin **H.2-3** lahitlerini bezeyen kişi tarafından daha belirgin olarak Hopkinson Ressamı tarafından bezendiği sonucuna varmak mümkündür. **H.9**

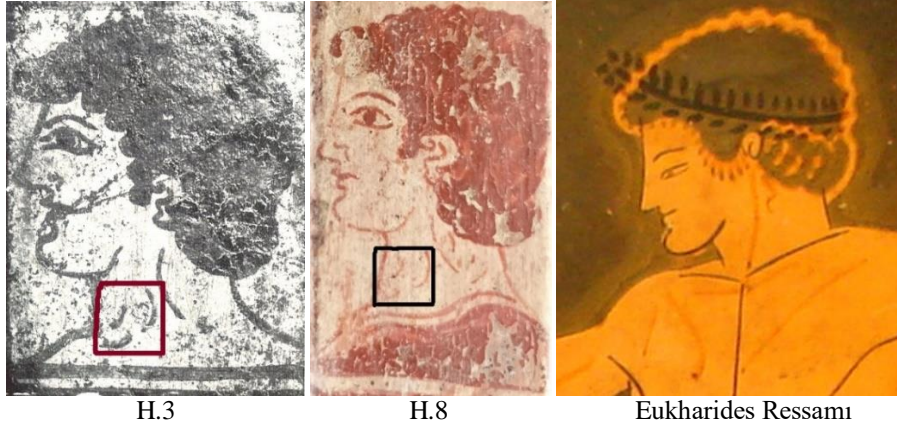
lahit parçası korunma durumu nedeniyle biraz daha temkinli olmayı gerektirir. F. Yılmaz panel başının en yakın benzeri için haklı olarak **H.3** lahdinin sol üst panelindeki baş önermiş ve parçayı Hopkinson Ressamı'nın stili ile ilişkilendirmiştir (Yılmaz 2005: 375-376). **H.4** ve **H.5** lahitleri ise hem figür hem de motif bezemesi bakımından birbirleri ile yakın benzerlik göstermektedir ve aynı elden çıktıkları açıktır. Ancak aynı lahitlerdeki panel başları, kedigil çizimleri, motif uygulamaları Hopkinson Ressamı'nın stili ile çok yakın olmakla birlikte birebir örtüşmez. Bu durum ressamın stilindeki değişiklik ve hatta yozlaşma olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında Rodos'ta bulunan tüm lahitlerin tarihleri birbirine yakındır ve ressamın adada stilinde bir yozlaşma ve değişiklik ortaya çıkacak kadar uzun süre çalışmış olduğunu düşünmek için bir sebep yoktur. Bu noktada bu iki lahdin (**H.4** ve **H.5**) Hopkinson Ressamı'nın stilini çok yakından takip eden bir başka ressam tarafından bezenmiş olabileceği de düşünülebilir. Yine **H.7** no.lu lahdin stili Hopkinson Ressamı'nın kendisini yansıtır. **H.a** lahdi ise gerek doldurma motiflerinin seçimi gerekse de ağzı kapalı aslan ve sphenks figürlerinin çizimi itibarıyla ressamın stilinden farklılıklar taşır. Benzer bir durum **H.1** lahdi için de geçerlidir. **H.1** lahdi ressamı daha çok hayvan figürlerinin stili ve doldurma motifleri bakımından Geç Evre lahitlerinin yakın bir takipçisi görünümündedir (Cook 1981: 63). Sonuç olarak yukarıda bahsedilen lahitlerin bir tanesi Hopkinson Ressamı olan en az üç farklı sanatçının elinden çıkma olasılıkları vardır.

Tarihlendirme

R.M. Cook Hopkinson Ressamı'nın kariyerini 470'lerde **H.1** ve **H.a** lahitleri ile başlatır ve ressamın en geç çalışmaları olarak gördüğü **H.4** ve **H.5** lahitlerini de 450'lere tarihleyerek ressam için yaklaşık 20 yıllık bir kariyer öngörür. Onun fazla üretken olmayan bir sanatçı olduğunu düşünmüştür. Rodos İalysos Nekropolü'nde J.D. Beazley tarafından Aeschines Ressamı çevresine atfedilerek 470/460'lara tarihlenen bir Attika kırmızı figürlü lekythos ile birlikte bulunan **H.2** ve İzmir bölgesinde bulunan **H.3** lahdi, R.M. Cook tarafından bu kariyerin ortasına yerleştirilmektedir. **H.6** ve **H.7** lahitleri ise iyi tarihlenebilir durumda değildirler. Rodos'taki Klazomenai lahitlerinin en geç temsilcilerinden biri olan ve 430/420'lere tarihlenen lahit parçası (**K.d**), R.M. Cook tarafından formundan dolayı "unusual" (Cook 1981: 64) ifadesi ile tanımlanmıştır. **K.d** lahit parçasının ayrıca bezemesi korunmamış olmasından dolayı Hopkinson Ressamı ile ilişkisi de anlaşılmamıştır (Cook 1981: 64, 73, Pl. 107.2.Kd). Bu nedenden dolayı da Hopkinson Ressamı'nın üretim aralığı belirlenirken bu parça dâhil edilmemiştir.

Bu çalışmada derlenen örnekler de ne yazık ki kesin tarihlenebilir olmaktan uzaktır. Teos'ta geç 6. erken 5. yüzyıla tarihlenen dört adet geç tip bantlı kâsenin **H.8** lahdinin hediyesi olduğu rapor edilmiştir (Foça 2018: 148, Fig. 15; Foça 2019: ekl.20, Kat.no. 19, no.B -8, ekl.21, Kat.no. 20, no.B-9, ekl.22, Kat.no. 21, no.B-10, ekl.23, Kat.no. 22, no.B-11. Tarihleme için bk. Foça 2019: 152). Bunun yanında bu tip kâseler aynı mezarlık alanında 5. yüzyılın ortalarından sonraya ait seramikler ile birlikte de ele geçmiştir ve olasılıkla Teos'taki üretimleri daha da geç tarihlere kadar devam etmektedir (Güllüsaç 2018: 229-231; Güllüsaç ve Aytaçlar 2019: 102-103). Bu durumda söz konusu kâseler lahdin gömü hediyesi olsalar da olmasalar da tarihlendirme için yardımcı olabilecek bir kıstas olmaktan çıkar. Stil değerlendirmesi yine tarihlendirme için tek kıstas olarak kalır. Teos lahdi Hopkinson Ressamı'nın stilini açık bir şekilde yansıtan örneklerden biridir. Özellikle panel başları Klazomenai'den ele geçtiği söylenen **H.3** lahdiyle yakından bağlantılıdır. Hopkinson Ressamı'nın **H.8** ve **H.3** lahdinin sağ panellerindeki genç başının üçlü grup halinde yerleştirdiği boyun tendonu detayı bu iki lahdin büyük olasılıkla yakın tarihlerde üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir (Resim 5). Benzer bir durum, her iki lahit başlarındaki burun kanadı stilizasyonunda da gözlenir. Burnun iç kısmına yerleştirilmiş dikey kanca benzeri detay her iki lahdin panel başlarını tekrar birbirine bağlar. Aynı durum **H.9** panel başında da vardır. Bunun yanında ressamın Rodos (**H.3-5**) ve Ainos (**H.10**) lahitlerinin panel başlarındaki burun kanadı stilizasyonu ise farklıdır. Klazomenai'dan geldiği söylenen **H.3** lahdindeki aslan figürlerinde de Özbek Ressamı'nın etkisi devam etmektedir. Tarihleme için yeterli korunma durumuna sahip olmayan Ephesos buluntusu **H.9** lahit parçasında görülen meander-yıldız motifinin Klazomenai Geç Evre lahitlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bir ornament olması da kronolojik açıdan yukarıda bahsedilen lahitlerle yakınlık olarak yorumlanabilir. Sonuç olarak **H.3**, **H.8** ve **H.9** lahitleri birbirlerine yakın tarihlerde üretilmiş olmalıdır ve Geç Evre Lahitlerine bağlılıkları açıktır. Attika kırmızı figür stilindeki geç 6.-erken 5. yüzyıl vazo ressamlarının etkisiyle (örn. Attika kırmızı figür seramiğindeki bazı örnekler için bk. Skythes: Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia 20760; Beazley 1963 (ARV²): 83.14; Musée de Louvre CA 1527; Beazley 1963 (ARV²): 83.12. Smikros: Brussels Musées Royaux A 717; Beazley 1963 (ARV²): 20.1). Phintias: Museo Nazionale Tarquiniense RC 6843; Beazley 1963 (ARV²): 23.2. Musée de Louvre G 42; Beazley 1963 (ARV²): 23.1) Geç Evre lahit ressamlarında da görülmeye başlayan tendon çizgileri (Zeren-Hasdağlı 2014: 363-365) Hopkinson Ressamı'nın da yakından takip ettiği bir

özelliğidir. Ayrıca ressamın eserlerinde sıklıkla karşılaşılan iri göz, sivri çene, kulak ve burun kanadı stilizasyonu gibi detaylar bazı geç 6.-erken 5. yüzyıl Attika vazo ressamlarının çizimleriyle yakınlıklar taşır (Oltos: Museo Nazionale Tarquiniense RC 6848; Beazley 1963 (ARV²): 60. 66. Museo Archeologico Regionale (Palermo) V 652; Beazley 1963 (ARV²): 57.38(a). Arlesheim Schweizer; Beazley 1963 (ARV²): 57.42. Euergides Ressamı: Atina Akr. Müzesi 166; Beazley 1963 (ARV²): 92.64. Nikoxenos Ressamı: Atina Akr. Müzesi 2.907A; Beazley 1963 (ARV²): 222.28(24). Eukharides: Atina Agora Müzesi P19291); Beazley 1963 (ARV²): 227.17). Ancak çıkıntılı, belirginleştirilmiş dudak çizgileri ve çene kemiğinin boyun içine kadar belirgin bir şekilde uzatılması daha yaygın bir şekilde Geç Arkaik dönemin belirteçleridir. **H.3**, **8** ve **9** no.lu lahitler kendilerinden önce geç 6.-erken 5. yüzyılda üretim yapmış ressamların geleneğini taşıyan ancak Geç Arkaik kırmızı figür Attika vazo ressamlarının değişimlerini de yansıtan özellikler taşır.

Resim 5: H.3. lahdi sağ panel başı (Cook 1981, 93.4). H.8 lahdi sağ panel başı. Eukharides Ressamı, Metropolitan Müzesi Levy-White Koleksiyonu'ndaki Kalyks Krater üzerinden detay (By David Liam Moran (= User:One dead president) - Own work. Image renamed from Image:Ganymede serving Zeus.jpg, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2847602>).

Ressamın bir başka eseri olduğunu düşündüğümüz Ainos Su Terazisi Nekropolisi'nden gelen **H.10** lahdinin tarihlenmesi de ne yazık ki sadece stil kritiğine bağlıdır. Sakallı panel başının kulak arkasına kadar uzanan çift uzun çizgili boyun tendon çizgileri ressamın 470/60 tarihli **H.2** lahdinin

panel başında da görülen bir detaydır. Bu figürün göz ve dudak çiziminden edinilen ilk ve genel izlenim buradaki stilin Geç Arkaik Dönem Attika kırmızı figür stilinin etkisi altında üretilmiş olduğu şeklindedir ancak bu etki Kleophrades Ressamı'ndan Pistoxenos'a uzanan bir tarihe işaret etmektedir (Resim 6) (örneğin Gallatin Ressamı: Metropolitan Museum 41.162.101; Beazley 1963 (ARV²): 247.3. Berlin Ressamı: Musée de Louvre G174; Beazley 1963 (ARV²): 205,123. Kleophrades Ressamı: Atina Akr. Müzesi 2.609. Beazley 1963 (ARV²): 190.92. Pistoxenos Ressamı: Beazley 1963 (ARV²): 862.30). **H.10** lahdindeki palmetli spiral motifinin benzerlerinin genellikle R.M. Cook tarafından 5. yüzyılın içlerine tarihlenen lahitlerde (**J.9** ve **H.a**) karşımıza çıkması ve insan figürlerinde değişen burun kanadı stilizasyonu bize **H.10** lahdinin Hopkinson Ressamı'nın stilinin değiştiği zamanlarda yapıldığını düşündürmektedir.

Kleophrades Ressamı

H.10

Pistoxenos Ressamı

Resim 6: Kleophrades Ressamı: Atina Ulusal Müzesi. Akr 609. Gövde parçası detayı. Dijital LIMC Arşivi. <https://weblimc.org/page/monument/2118401>; <http://ark.dasch.swiss/ark:/72163/080e-764dd8c9cea8a-3>. Pistoxenos Ressamı: Staatliches Museum Schwerin. 708. Skyphos detayı. Dijital LIMC Arşivi. <https://weblimc.org/page/monument/2091155>; <http://ark.dasch.swiss/ark:/72163/080e-74c852ac4dde4-4>.

H.2 lahdi, içerisinden ele geçen ve Aeschines Ressamı'na atfedilmiş bir lekythos sayesinde tarihlendirmesi daha iyi yapılabilen bir lahittir. **H.2** lahdindeki stil ressamın karakterinin 470/460 civarına kadar fazla değişmeden sürmüş olduğunu gösterir. **H.4** ve **H.5** lahitleri de stil yoluyla 480 civarı ile 450 yılları arasına tarihlendirmiştir (Kjellberg 1905: 199-201; Cook 1936: 62; Byvanck 1948: 100; Cook 1981: 64). 470/60 civarına ait **H.2** lahdi ile olan yakınlıkları bu iki stilin birbirlerinden çok uzak olmayan bir zamana ait olabileceğini düşündürür.

Akanthus'ta bulunan **H.1** ve Klazomenai'dan geldiği söylenen **H.a** lahitleri ise olasılıkla Hopkinson Ressamı'ndan farklı iki ayrı usta tarafından bezenmiş olabilir. **H.1** lahdinin stili, özellikle hayvan figürleri ve hatta doldurma motifleri Klazomenai'da Geç Evre'ye ait lahitlerde yakın paraleller bulduğu için olasılıkla onlarla yakın bir tarihte üretilmiştir. **H.a** lahdindeki stil her ne kadar kendine özgü ise de Hopkinson Ressamı'nın bazı çalışmalarını akla getirir ve **H.7** lahdine benzer bir ayakucu dekorasyonuna sahiptir. Üstelik bu lahdin panel bezemeleri ve doldurma motifleri de Hopkinson Ressamı'nın tercihleri ile örtüşür. Bu benzerlikler ressamların kısmen çağdaş olması gerektiğine işaret etmektedir. **H.a** lahdinin genel bezeme şeması ve motif seçimleri R.M. Cook tarafından 470 civarına tarihlenen **J.9** lahdine çarpıcı benzerlikler gösterir (Cook 1981: 67). **J.9** lahdinin sphenkslerin saç bandları da yine 470-450 arasına tarihlenen bazı Attika vazolarındaki figürlerde benzerlerini bulur (Penthesilea Ressamı: Metropolitan Musem 28.167 (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/252976>. 14.12.2021); Beazley 1963 (ARV²): 890.175). H.a lahdi de J.9 lahdi ile aynı tarih aralığına verilebilir.

Sonuç olarak Hopkinson Ressamı'nın İonia'daki eserleri ile Attika Geç Arkaik dönem vazo ressamları arasında stil yakınlığı bulunmaktadır. Ressamın Klazomenai Geç Evre lahitleri ile olan stilistik benzerliği ve hatta bazı lahitlerde o dönemde iş başında olan ressamlar ile birlikte çalışmış olması Hopkinson Ressamı'nın Klazomenai'deki Geç Evre lahit üretimi sürecinde çalışmış olduğunu da gösterir. Şimdiye dek olan bilgilerimize göre Geç Evre lahitlerinin üretimi stil karşılaştırmaları zemininde M.ö. 490/480 civarına kadar sürmüş olmalıdır. Muhtemelen aynı tarihler R.M. Cook'un da düşündüğü gibi Hopkinson Ressamı'nın başlangıç tarihleridir. Onun üretimi **H.2** lahdinden de anlaşıldığı üzere 460/450 civarına kadar devam etmiştir. Ressamın stili ile yakın ilişkili olan Rodos'taki diğer lahitler, ressamın etkisinin bir süre daha sürdüğünü düşündürmektedir. Yukarıda bahsi geçen hatta ressamın kullandığı ve onunla özdeşleşen bazı motifler Klazomenai lahitleri arasında hem çağdaşlarının hem de daha sonraki lahit ressamlarının eserlerinde görülmeye devam eder. Bunun en iyi örneği Klazomenai Yıldıztepe Nekropolisi'nden açığa çıkarılmış (Güngör 2006, 135-136, Mezar No.81-22, Lev.22, Fig.48) ve içerisinden ele geçen hediyesi sayesinde erken 4. yüzyıla tarihli (Tuna-Nörling 1996, 23, 65, Taf. 26: 259 A) lahitlerdir. Klazomenai'da figürlü lahit bezeme geleneğinin bilinen en son örneği olan lahit, figürlü alanlarda Hopkinson Ressamı ile yakınlık taşımaz hatta daha çok **J.7**, **J.9-10** no.lu lahitlerle bazı detaylarda paralellikler gösterebilir ancak

alt panelerde ressamın sık kullandığı saltir motifi vardır. Bu durum da Hopkinson Ressamı ile tanıdığımız ancak muhtemelen zamanın getirdiği bazı motif seçimlerinin ve çizim stiline lahit bezeme geleneğinde uzun bir süre devam ettiğini bize kanıtlar.

H Grubu Lahitlerin ve Hopkinson Ressamı'nın Tarihsel Arka Planda Değerlendirilmesi

Bu çalışmada Hopkinson Ressamı'na ait olduğunu düşündüğümüz **H.8** Teos'tan, **H.3** İzmir bölgesinden muhtemelen Klazomenai'dan ve **H.9** parçası da Ephesos'tan ele geçmiştir. Bu üç lahit de ressamın olasılıkla erken çalışmaları arasında yer alır. Hopkinson Ressamı'nın bir diğer lahdi Ainos'ta bulunmuş **H.10**'dur. Rodos İalysos Nekropolü'nde bulunan **H.2**, **H.4-7** lahitleri ise ressamın kendisinin ya da takip edilen stiline geç aşamalarıdır. Rodos Adası'ndaki lahitler Kamiros (**H.4**, **H.5**) ve İalysos (**H.6**, **H.7**) mezarlıklarında bulunmuştur. İkinci bir lahdini bilmediğimiz için isimlendiremediğimiz sanatçıların elinden çıkmış olabilecek **H.1** lahdi Kuzeybatı Ege'deki Akanthus'tan ele geçmiş, **H.a** lahdinin de yine Klazomenai'da bulunduğu söylenmiştir.

R.M. Cook Hopkinson Ressamı'na atfettiği sekiz adet lahdin dağılımını değerlendirdiği satırlarda üç olasılığın üzerinde durmaktadır. Bu olasılıklardan ilkinde göre ressam kariyerinin tamamını Klazomenai'da geçirmiş olabilir; ancak o zaman eserlerinin büyük kısmının başka merkezlerde ele geçmiş olması şaşırtıcıdır. İkinci olasılığa göre ressam Klazomenai'dan Rodos'a göç etmiştir. Üçüncü ve R.M. Cook'un en az uygun gördüğü olasılığa göre ise ressam bu merkezler arasında seyahat edip durmuştur (Cook 1981: 147).

Elbette kesin bir kural olmamakla birlikte pişmiş toprak lahitler ne deniz ne de kara taşımacılığın uygun nesnelere. Onları uzak mesafe taşımacılığın uyumsuz hale getiren tek etken ağırlıkları da değildir. Pişmiş topraktan yapılmış, gövdesinde ince ve kırılabilir kısımları bulunan bu kutuların kara ve deniz araçlarına yüklenmesi bile başlı başına ciddi bir sorundur. Sadece Teos Batı Nekropolisi'nden ele geçmiş olan **H.8** ölçülerindeki gibi ya da daha küçük olan bebek-çocuk lahitlerinin taşınması uygundur. Zaten günümüzde yapılan kil analizleri de her ne kadar sınırlı miktarda olsalar da yerel üretimlerin varlığına işaret eden veriler sunar (örn. Kaltsas 2000: 47-50; Kurap 2009: 72, 97; Kurap vd. 2010: 165). Lahitlerin birçoğunun buluntu alanına yakın bir noktada üretilmiş olduklarını düşünmek yanlış olmayabilir. R.M. Cook da her ne kadar Hopkinson Ressamı'na atfettiği lahitlerin nispeten daha küçük ve basit olmalarının

onları diğer lahitlere göre taşımaya biraz daha uygun bir hale getirmiş olabileceğini belirtse de genel olarak lahitlerin taşınması fikrine çok yakın olmamıştır (Cook 1981: 146-147, dipnot 17). Genel bir ilke olarak pişmiş toprak lahitlerin ihraç edilmesinden ziyade onları bezeyen sanatçıların hareketliliğini düşünmek daha doğru görünmektedir. Yeni verilerin de eklenmesiyle karşımıza çıkan tablo bugün R.M. Cook'un üçüncü olasılığının değerini daha da arttırmıştır. Hopkinson Ressamı'nın lahitlerinin kronolojisi ve stili onun eğitimini erken 5. yüzyılda Klazomenai'da çalışan ve artık Geç Evre olarak adlandırılan ressamların atölyelerinde almış olduğunu; Klazomenai'da geç. 6. ve erken 5. yüzyılda başlayan neredeyse tüm lahit ressamlığını domine eden bu stil çevresinde yetiştiğini düşündürmektedir. Bu öneriye uyumlu biçimde ressama atfedilen erken lahitler de Klazomenai ve Teos gibi İonia merkezlerinde bulunmuştur. Ressamın yolu ya bu erken aşamada ya da biraz sonrasında Ephesos'tan geçmiş olabilir. Ancak sanatçının kariyer yolunun Kuzey Ege'deki Ainos'a düştüğü ve olasılıkla 460/450'li yıllarda Rhodos'a ulaştığı görülür. Kuzey Batı Ege'deki Akanthus'ta bulunmuş olan **H.1** lahdinin ressamının da kariyerine Klazomenai Okulu'nda başlamış ve Hopkinson Ressamı gibi daha sonra evini terk etmiş olması mümkündür.

Lahit ressamlarının farklı merkezler arasındaki hareketliliği Hopkinson Ressamı ile başlayan bir olgu değildir. İonia'da lahit geleneğinin başlangıcı olan 7. yüzyıl kadar erken bir tarihte bile lahit bezeyen ustaların en azından Klazomenai ve Smyrna arasındaki hareketliliğinden söz etmek olasıdır (Zeren-Hasdağlı 2019: 84-85). 6. yüzyılın son çeyreğinde ise Klazomenai lahit ressamlarının stili İonia bölgesindeki birçok merkezde bulunabilir. Üstelik bu etki İonia sınırlarını aşarak özellikle Ege'nin kuzeyine ulaşmış olmalıdır (Cook 1981: 143-145, 162-166; Zeren-Hasdağlı 2014: 374-375). Hopkinson Ressamı ve diğer H Grubu lahit ustalarının lahitleri ise bize bir ustanın ya da atölyesinin yolculuğunun adım adım takip edilmesi fırsatını sunar. Buluntuların dağılımına bakıldığında da ressamının eserlerinin İonia yanında Ege'nin daha uzak bölgelerine de ulaştığı görülmektedir.

H. Grubu lahitlerin önemli bir kısmının İonia merkezleri dışında bulunması akla lahit endüstrisinin içlerinde Klazomenai da bulunan bazı İonia merkezlerinin 5. yüzyılda yaşamış olduğu sıkıntılı süreçten etkilenmiş olabileceğini getirmektedir. Batı Anadolu kentlerinin Persler'e karşı kalkıştığı ve 499-494 yılları arasında yaşanan İonia İhtilali'nin bu kentler açısından ağır ekonomik, politik ve sosyal sonuçları doğurmuş olduğu genel olarak kabul edilen bir görüştür (Murray 2008: 461-490). İonia'da 5.

yüzyılda yaşanan ekonomik ve politik sıkıntılar sanat ve kent yaşamı gibi alanlarda büyük bir gerilemeye yol açmış olmalıdır (Cook 1961: 9-18). Figürlü pişmiş toprak lahitlerin üretilmesi ve bezenmesi için gereken maliyetinin nispeten fazla olduğunu düşünmek çok yanlış olmasa gerektir. Ayrıca bu lahitler zaman zaman İonia seçkin sınıfı ile ilişkili görülme eğilimindedir (Dusinberre 2013: 168-170). Klazomenai ve Smyrna civarındaki tümülüslerde bu tip lahitlerin yoğunlukla ele geçmesi onları tamamen değilse bile birçok durumda seçkin sınıfa ait bir gömü biçimi olarak algılamamıza izin verir. Bunun yanında pişmiş toprak lahitlerin Teos'un hayat standartlarının gerilemiş olduğuna dair veriler sunan 5. yüzyıl mezarlık alanlarında da açığa çıkmış olması (Güllüsaç ve Aytaçlar 2019: 96-97, 102) kullanımlarının sadece orta ve üst sınıflarla sınırlı olmadığını da göstermektedir. İonia İhtilali'ni izleyen yıllarda en azından Klazomenai kenti mezarlık alanlarına bakarsak boyalı pişmiş toprak lahitlerin modasının geçmeye başladığı (Cook 1981: 147) ya da Klazomenai'ın gerileyen ekonomik ve sosyal koşulları yüzünden orta ve üst sınıflardan bezemeli lahitlere olan talebin azaldığı düşünülebilir. Bu yüzden Klazomenai lahit ressamlarının üretmekte oldukları nispeten pahalı ve nitelikli ürünlere hala talep duyulabilecek dış pazarlara daha çok yönlendirilmiş olmaları şartıcı değildir. Bu tip dış pazarların taşınması gereken iki temel nitelikten ilki bu geleneğe aşina olmaları ikincisi ise bu ürünleri satın alabilecek ekonomik kaynaklara sahip olmalarıdır. Buluntu yerlerinden Ainos hem Hebros Nehri ağzındaki çok önemli bir ticaret merkezi olması ile hem de Batı Anadolu kökenli pişmiş toprak lahit geleneğine aşina sakinlere sahip olması yüzünden yukarıda sayılan gerekliliklerden ikisini de taşır (Isaac 1986: 140-148; Loukopoulou 2004: 870-871, 875-877). Hopkinson Ressamı'nın ve onunla ilişkili ustaların bu süreçte İonia dışına ilgi göstermiş olması İonia'daki bezemeli pişmiş toprak lahit geleneğinin sonlanması anlamına gelmediği açıktır. Zaten Teos mezarlık alanlarından gelen yeni veriler ve Klazomenai Yıldıztepe Nekropolü'nde açığa çıkan ve erken 4. yüzyıla tarihlenen bir lahdin varlığı buralardaki lahit geleneğinin 5. yüzyıl boyunca devam etmiş olduğunu ortaya koyar. Klazomenai lahit ressamlığının büyük bir ivme kaybetmiş olsa da 5. yüzyıl boyunca daha zayıf bir kanalda varlığını koruduğu ancak bu pahalı ve sanatsal niteliği yüksek ürünlere olan talebin bölgede eskisi kadar fazla olmadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA ve KISALTMALAR

- ÅKERSTROM, Åke (1966), *Die architektonischen Terrakotten Kleinasiens*, Lund.
- AKKURNAZ, Sedat (2015), “Koranza Mimari Terrakotaları”, *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, İstanbul, 45-70.
- ATEŞLİER, Suat (2018), “Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmalarında Bulunan Mimari Terracottalar”, Ed. Murat ÇEKİLMEZ, Emel D. POULIN, Emre ERDAN, *Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Son Araştırmalar ve Disiplinler Arası Çalışmalar*, Ankara, 99-110.
- AYTAÇLAR, Nezh (2005), *Klazomenai Orientalizan Seramiği*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- BAKIR, Tomris (1988), “Daskyleion”, *Höyük I*, 75-84.
- BEAZLEY (1963 ARV²), *Attic Red-figure Vase painters*, 2nd ed., Oxford.
- BOEHLAU, Johannes ve SCHEFOLD, Karl (1942), *Larisa am Hermos: die Ergebnisse der Ausgrabungen, 1902-1934*, W. De Gruyter, Berlin.
- BYVANCK, Alexander W. (1948), “The Some Remarks on Clazomenian Sarcophagi”, *AntCl* 17 (1948), 93-103.
- CIRh 3: JACOPI, G. b. (1929), *Clara Rhodos. Studi e materiali pubblicati a cura dell'Istituto storico-archeologico di Rodi. Vol. 3, Scavi nella necropoli di Jalisso: 1924-1928*, Rhodes.
- COOK, Robert Manuel (1933/34), “Fikellura Pottery”, *BSA* 34, 1-98.
- COOK, Robert Manuel (1936), “A Terracotta Sarcophagus in the Fitzwilliam Museum”, *JHS* 56, 58-63.
- COOK, Robert Manuel (1981), *Clazomenian Sarcophagi*, Mainz/Rhein.
- COOK, John Manuel (1961), “The Problem of Classical Ionia” *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 7 (187), 9-18.
- COOK, John Manuel (1965), “Old Smyrna: Ionic Black Figure and Other Sixth-Century Figured Wares”, *BSA* 60 (1965), 114-142.
- CVA *khm* 2: *Corpus Vasorum Antiquorum*. Österreich. Wien, Kunsthistorisches Museum Band 2 (F. Eichler), Wien, 1959.
- CVA *Germany* 5: *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland. Wien, Universität und Wien Professor Franz v. Matsch (H. Kenner), München, 1942.
- CVA *Germany* 20: *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland. München, Museum Antiker Kleinkunst Band 5 (R. Lullies), München, 1961.

- CVA *Germany* 46: Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland. Würzburg, Martin von Wagner Museum Band 2 (F. Hölschner), München 1981.
- DUSINBERRE, Elspeth R.M. (2013), *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*, Cambridge University Press.
- FOÇA, Serhat (2018), “Teos Batı Nekropolisi Mezar Tipleri”, *CollAn* 17, 139-158.
- FOÇA, Serhat (2019), *Teos Batı Nekropolisi: Mezar Tipolojisi ve Buluntular*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- GREENEWALT Jr. Crawford H. (1970), “Orientalizing Pottery from Sardis”, *California Studies in Classical Antiquity* 3, 55-89.
- GREENEWALT Jr. Crawford H. (2010), “Lidya’da Çömlekçilik”, Ed. Nicholas D. CAHILL, *Lydialılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World*, İstanbul.
- GÜLLÜSAÇ, Şebnem (2018), *Teos Batı Nekropolü. Hiddenbay Kurtama Kazısı*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- GÜLLÜSAÇ, Şebnem ve AYTAÇLAR, Nezih. (2019), “Teos Batı Nekropolisi: MÖ 5. Yüzyıl Gömüleri”, *ADerg* XXIV, 95-120.
- GÜNGÖR, Ümit. (2006), *Klazomenai Yıldıztepe Nekropolisi*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- HÜRMÜZLÜ, Bilge (2003), *Klazomenai-Akpınar Nekropolisi*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- HÜRMÜZLÜ, Bilge (2004), “Burials Ground at Klazomenai: Geometric through Hellenistic Periods” Ed. Aiki MOUSTAKA, E. SKARLATIDOU, Michael C. TZANNES, Yaşar ERSOY, *Klazomenai, Teos, Abdera. Metropoleis and Colony, Proceedings of the International Symposium, Abdera 20-21 October 2001*, Thessaloniki, 77-95.
- ISAAC, Benjamin H. (1986), *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*, Brill, Leiden.
- JOHNSON, Franklin P. (1938), “Red-Figured Pottery at Chicago”, *AJA* 42, 345-361.
- KALTSAS (Καλτσάς), Nikolaos E. (2000), “Κλαζομενιακές Σαρκοφάγοι από το Νεκροταφείο της Ακάνθου”, *AA* 51, 35-50.
- KERSCHNER, Michael (2006), “On the Provenance of Aiolian Pottery”, Ed. Alexandra VILLING ve Udo SCHLOTZHAUER, *Naukratis, Greek Diversity in Egypt Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, British Museum, London, 109-126.
- KJELLBERG, Lennart (1905), “Klazomenische Tonsarcophage: II”, *Jdl* 20, 188-201.

- KURAP, Gülnur (2009), *Ainos Pişmiş Toprak Lahitleri: Tanımlama, Koruma ve Onarım Çalışmaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- KURAP, Gulnur, AKYUZ, Sevim, AKYUZ, Tanil, BASARAN, Sait, CAKAN, Banu. (2010) “FT-IR spectroscopic study of terra-cotta sarcophagi recently excavated in Ainos (Enez) Turkey”, *Journal of Molecular Structure* 976, 161-167.
- LOUKOPOULOU, Louisa (2004), “Thrace from Nestos to Hebros”, Ed. M. Heine HANSEN ve Thomas H. NIELSEN, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford University Press, 870-884.
- MERTENS, Dieter (1979), “Der Ionische Tempel von Metapont ein Zwischenbericht”, *RM* 86, 152-162.
- MERTENS, Dieter (2006), *Städte und Bauten der Westgriechen, von der Kolonizationszeit bis zur Krise um 400 vor Christus*, München.
- MOORE, Mary B. (1997), *Attic Red-Figured and White-Ground Pottery. The Athenian Agora Vol. 30*, Princeton.
- MORETTI, Mario (1974), *Etruskische Malerei in Tarquinia*, Köln.
- MURRAY, Oswyn (2008), “The Ionian Revolt”, *The Cambridge Ancient History. Second Edition, Volume IV, Persia, Greece, and the Western Mediterranean c. 525 to 479 B.C.*, Cambridge, 461-490.
- MÜDERRİSOĞLU, Banu (2001), *Hanover Ressamı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- OHNESORG, Aenne (2005), *Ionische Altäre: Formen und Varianten einer Architekturgattung aus Insel- und Ostionien*, Gebr. Man, Berlin.
- ÖZBİLEN-GÜNGÖR, Günsel (2016), *Geometrik ve Bitkisel Bezemeli Klazomenai Lahitleri*, İzmir.
- PAPASTAMOS, Dimitrios (1970), *Melische Amphoren*, Münster Westf.: Aschendorff, 1970.
- ROEBUCK, Carl (2008), “Trade”, *The Cambridge Ancient History, Second Edition, Volume IV, Persia, Greece, and the Western Mediterranean c. 525 to 479 B.C.*, Cambridge, 2008, 446-460.
- ROZEIK, Christina (2011), “Thinking outside the Box. The Re-Conservation of a Ceramic Clazomenian Sarcophagus in the Fitzwilliam Museum, Cambridge”, *Journal of the Institute of Conservation*, 34.1, 80-89.
- SPRENGER, Maja (1983), *The Etruscans Their History, Art, and Architecture*, New York.

- TARAKÇI, Seval K. (2015), "Some Remarks on Newly Discovered Graves at Klazomenai", Ed. R. Gül GÜRTEKİN-DEMİR, Hüseyin CEVİZOĞLU, Yasemin POLAT, G. POLAT, *Keramos Ceramics: A Cultural Approach, Proceedings of the First International Conference at Ege University May 9-13 2011, İzmir*, 173-184.
- THALLON-HILL, Ida ve KING, Lida S. (1929), *Decorated Architectural Terracottas, Corinth, IV.1*, Cambridge, Mass.
- TUNA-NÖRLİNG, Yasemin (1996), *Attische Keramik aus Klazomenai*, Saarbrücken.
- URE, Annie D. (1962), "Boeotian Pottery from the Athenian Agora", *Hesperia*, 31, 369-377.
- URE, Percy N. (1927), *Sixth & Fifth Century Pottery from Excavations Made at Rhitsona by R. m. Burrows in 1909, and by P.n. Ure and A.d. Ure in 1921 & 1922*, Oxford University Press, London.
- VAN BUREN, E. Douglas (1923), *Archaic Fictile Revetments in Sicily & Magna Græcia*, London.
- VLASSOPOULOU, Christina ve TOULOUPA, Evi (1990), Decorated Architectural Terracottas from the Athenian Acropolis: Catalogue of Exhibition, *Hesperia* 59, i-xxxii.
- WALTER-KARYDI, Elena (1973), *Samos, 6.1*, Bonn: In Kommission bei Rudolf Habelt.
- WILLIAMS II, Charles K. (2006), "Descriptive Catalogue of the Architectural Terracottas at the Corinth Tile Works", *Hesperia Supplements* 35, 139-173.
- YILMAZ, Fuat (2000), *Dennis Ressamı*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- YILMAZ, Fuat (2005), "Two Clazomenian Sarcophagi in the Ephesos Museum Selçuk", *Synergia: Festschrift für Friedrich Krinzinger*, Phoibos, Wien, 371-376.
- ZEREN-HASDAĞLI, Süheyla Melike (2014), *Albertinum Grubu ve Çevresindeki Klazomenai Lahitleri*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- ZEREN-HASDAĞLI, Süheyla Melike (2018), "Artists and Collaborators: A New Look at Clazomenian Sarcophagi", Ed. R. Gül GÜRTEKİN-DEMİR, Hüseyin CEVİZOĞLU, Yasemin POLAT, G. POLAT, *Archaic and Classical Western Anatolia: New Perspectives in Ceramic Studies In Memoriam Prof. Crawford H. Greenewalt Jr. Proceedings of the Second KERAMOS International Conference at Ege University, İzmir, 3-5 June*,

2015, *İzmir*, Leuven, Paris, Bristol: Peeters, *Colloquia Antiqua* 19, 373-391.

ZEREN-HASDAĞLI, Süheyla Melike (2019), “İonia’da Lahit Geleneğinin Başlangıcına Dair Bir Kanıt”, Ed. Hakan GÖNCÜ, Akın ERSOY, Duygu S. A. TANRIVER, *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları* 3, İstanbul, 75-88.

ZEREN HASDAĞLI, Melike (2021), “Teos’un Pişmiş Toprak Klazomenai Tipi Lahitleri”, Ed. Musa KADIOĞLU, *Teos Yazıtlar, Kültür ve Kentsel Doku*, İstanbul, 360-363.

Çevrimiçi Kaynaklar

<https://www.beazley.ox.ac.uk/index.htm>

<https://www.metmuseum.org/>

<https://emuseum.mfah.org/>

<https://www.britishmuseum.org/>

https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page

<https://weblimc.org/>